

Есеј – Јелена Вукотић

СТАРИ НИШ И ЊЕГОВЕ ЖИТЕЉКЕ У ПРОЗИ ЈЕЛЕНЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ

Говоримо ли о Јелени Димитријевић чини се пригодно на самом почетку нагласити да је она прва призната српска књижевница те да су њено стваралаштво пратили најистакнутији књижевни критичари времена у којем је стварала као што су Павле Поповић и Јован Скерлић.¹

На српској књижевној сцени Јелена се појављује поезијом, која изазива итекако позитивне реакције, да би касније упоредо писала и прозна остварења међу којима предњачи путописна литература. „Изузетно плодна и атрактивна биографија Јелене Димитријевић испуњена је, може се рећи, двома пасијама или страстима – писањем и путовањима.“ (Гароња-Радованац 2010: 53) Спојене у

¹ У *Српском прегледу* који је строги књижевни судија Љубомир Неђић издавао у Нишу 1896. године Павле Поповић је објавио рад о поезији Јелене Димитријевић *Песме Јелене Јов. Димитријевић* у коме је нагласио да су Јеленине песме „још док су, одвојене и усамљене, излазиле у нашим листовима чиниле леп утисак.“ (в. Пантић 2006:11-19) Похвале из пера Павла Поповића на рачун списатељице која је на почетку своје књижевне каријере за Ј. Димитријевић биле су веома значајне.

Скерлић је био нешто другачијег става и Јеленино стваралаштво суптилно свртао у оно што бисмо данас назвали *лака литература*. „Једна од карактеристика најновијега периода српске књижевности јесте што се у њему у већем броју јављају жене које пишу, од којих неке показују стварне књижевне способности.“ рећи ће Скерлић и на крају додати да Јеленини текстови, иако без веће оригиналности, имају своју читалачку публику. Свакако текст о Јелени Димитријевић нашао је место у Историји новије српске књижевности што није случај са неким потоњим Историјама наше националне књижевности.

једно две Јеленине страсти омогућиле су овој надареној списатељици да нам остави значајна дела која говоре о пределима до којих у њено време није било једноставно стићи или о оним територијално блиским али социолошки и културолошки непознатим. Јелена Димитријевић пише о Нишу, Солуну, Америци, Италији, Каиру, Јерусалиму, Александрији.

Ниш се као главни топос једног дела стваралачког описа Јелене Димитријевић наметнуо спонтано јер се удајом за потпоручника Јована Димитријевића 1880. године она обрела у овом новоослобођеном граду на југу Србије. Нека од најуспелијих Јелениних дела говоре о Нишу пре свега о његовим становницима, њиховим судбинама, обичајима и тек спорадично о екстеријеру и ентеријеру нишких кућа како српских, тако турских. Радове са тематиком из нишког живота Јелена Димитријевић је започела причом у стиху Барба-Краса, у мој земан и с'га (1892), потом 1897. године бива објављен епистоларни роман Писма из Ниша о харемима као и неколико приповедака од којих су две изузетно познате Ђул-Марикина приказња (1901) и Мејрем-ханум, из збирке која садржи три приче Фати-султан, Сафи-ханум и Мејрем-ханум (1907).

Неколико је разлога због којих је Ниш постао главна тема појединих Јелениних остварења међу којима је нама најважнији ауторкина очараност Нишом. На југу Кнежевине Србије она проналази мали оријент у ишчезавању који је толико литерарно потентан да не може да му одоли. Зато је прво и објавила једно обимније дело посвећено Нишу, Писма из Ниша о харемима.

Јелени Димитријевић су доласком у Ниш отворена врата новоприпојених територија те се она може сматрати изузетно срећном јер је живела у времену промена које вреди

забележити и оставити потомству у аманет. Могло би се, дакле, рећи да је Јелена Ј. Димитријевић била привилегована јер је живела и стварала у историјски најзначајнијем, политички најбурнијем, и културно најплодоноснијем периоду српске историје. То је период промене, време када је Србија стекла своју независност и кад је почела раскид с прошлошћу коју је чинио традиционални оријентални амбијент. (в. Стјеља 2012:19)

У свом тексту о стваралаштву Јелене Димитријевић насталом 1929. године и објављеном у *Женском свету* Делфа Иванић ће о историјском тренутку у којем настају Јеленине приповетке о Нишу и епистоларни роман *Писма из Ниша* рећи:

„Ваља истаћи да је моменат био необично интересант. Запад долази на Оријент, сретају се две разне културе, свака са својим особеностима и отуда пуно неспоразума, болова, судара, који најчешће ћутке и у себи проживљавају и од којих кржаве и срце и душа, а нико болу не може да нађе лека. Старо има да ишчезне и уступи место новоме, а смрт тешко пада и људи се тешко одричу својих традиција и вековних навика.“ (Иванић: 1929: 35)

У Нишу је Јелена провела скоро двадесет година. Иванић примећује да је то била сјајна привилегија јер су списатељичиног супруга заобишле бројне сеобе које прате војнички позив па је Димитријевић имала прилике да Ниш упозна, осети, разуме и зато се дела посвећена нареченом граду сматрају њеним најуспелијим прозним остварењима. Дела Јелене Димитријевић чија је радња смештена у стари Ниш говоре о Србима и

Муслиманима. О Муслиманима Јелена говори са занимањем, за њу они су непознат егзотични народ који буди велико интересовање.

Најпознатије дело Јелене Димитријевић из нишке фазе је роман *Писма из Ниша о харемима* који је уједно и њен прозни првенац. Наречени роман Јелена је конципирала као преписку са пријатељицом па су његова поглавља заправо писма што списатељици олакшава изношење властитог става о темама које у њима описује. Иако на самом почетку списатељица узвикује *Ниш је наш* и слави ослобођење оно што заиста привлачи њену пажњу није ослобођење већ свет оријента који нас столећима притиска и измиче нам, а сада је коначно отворен и доступан. Стекавши углед и поверење међу Туркињама Јелена је радо виђена у турским кућама. За њу су отворени светови годинама скривани иза високих ограда и она сада може о њима проговорити јавности. Писати о животу харема у време настанка *Писама из Ниша*, није било лако. „Мало је било оних који су могли да завире иза решетака прозора. Јелена Димитријевић је успела јер је била жена, и јер је била учена жена. Њу су поштовали и веровали јој.“ (Пековић 1986: 234) Овоме у прилог говоре и следећи наводи из *Писама из Ниша*. „Буде ме старе, па и младе много милују. Љубав и велика поверљивост њихова учиниле су да све видим.“ (Димитријевић 1986: 4) Оно што је видела у харемима Ј. Димитријевић у својим *Писмима* описује, али и анализира и процењује. Као Европљанки, обичаји којима је сведочила нису јој били у целости прихватљиви зато се из њених *Писама из Ниша* чује и глас који одобрава и глас који осуђује.

Пишући о нишким харемима Ј. Димитријевић је у свом роману формирала три тематска круга. Први тематски круг чини писмо *Први пут у Нишу* у којем Јелена описује пут у Ниш

и гостопримство у српском дому код пријатеља који су је дочекали. У првом тематском кругу садржана је и списатељичина намера да проучи и опише оријентални град у којем се обрела. Други тематски круг чини следећих четрнаест писама која садрже описе свадбених обичаја Турака. Трећи тематски круг чини епилог приче о Хајрији, главној јунакињи романа. (в. Реба 2011: 206)

Предмет *Писама* је живот жене у свету мушкараца исприповедан кроз један значајан животни догађај, свадбу. О свету харема Јелена говори са поштовањем. У њему она проналази жене различитих темперамената, интересовања и амбиција. Пишући о нишким харемима Јелена Димитријевић отвара врата света који је за њу као писца нов али који, не само на нашим просторима већ и у самом Отоманском царству, и-зумире. Чини се да она у последњем тренутку својим пером обухвата тај свет и оставља сведочанство о животу највећег града на југу Србије на прелому два века.

Отворивши врата оријенталног Ниша Јелена Ј. Димитријевић је отворила и врата других харема у којима је радо примана.² Та слобода кретања и углед који је стекла омогућили су јој да приповеда из прве руке и та веродостојност управо и чини њен књижевни опус аутентичним.

Приповетке Ј. Димитријевић које говоре о Нишу, свака интригантна на свој начин, нуде нешто другачију тематику од Писама из Ниша. Централне личности су и даље жене и важно је истаћи да у Јелениним делима мушкарац, иако се његов утицај осећа, остаје у позадини осим у Бул-Марикиној приказњи где је главна катастрофа заправо продукт промисли патријархалног и строгог оца.

² Јелена Димитријевић је радо виђена међу булама не само у Нишу већ и у Скопљу, Солуну и самом Цариграду.

Ђул-Марикина приказња сматра се најуспелијом Јеленином приповетком³. Оно што је чини посебно интересантном је чињеница да је писана старонишким дијалектом.⁴ Писање на дијалекту има за циљ да се кроз аутентичан говор веродостојно пренесе слика Ниша и догађаји из живота главне јунакиње Марике. Кроз причу богаташке кћери, у младости прелепе Марије (Марике), Јелена Димитријевић проговара о односима међу нишким богаташким кућама у XIX веку. Нишки богаташи, тако зване чорбације, као засебан друштвени слој чији се положај заснива на богатству и традицији имају посебан приступ животу и управо зато је просидба и започета свадба Ђул- Марике интересана приповест о временима која ишчезавају.

Осим што говори о лепој Марији и њеној судбини, *Ђул-Марикина приказња* говори нам о животу Ниша, друштвеним односима, те о ношњи и обичајима. Ђул-Марика у својој *Приказњи* тражи обресе оног старог Ниша који оживи у њеном сећању сваки пут кад проговори о свом животу и судбини пред пријатељицама.

У опису Марикиног девојачког дома налазимо слику нишких господских кућа која је веома значајна јер до детаља омогућава да се информишемо о изгледу ентеријера и архитектури старог Ниша

„Кућа ни беше у ову малу. И она била како и друге чорбацијске куће у Ниш што бе'у: собе, собе, а напред ту

³ Веома је интересантан став Делфе Иванић, који се подудару са бројним ауторима који се данас баве опусом Јелене Димитријевић, о Приказњи. Наиме, Иванић наводи да је Ђул-Марикина приказња једна од најбољих српских приповедака и да би Јелена и да је само њу написала заслужила значајно место у историји српске књижевности. (в. Иванић 1929: 36)

⁴ Старонишки дијалекат је заправо јужноморавски чаршијски говор у коме су присутни бројни турцизми, а којим се говорило у Нишу у последњој четвртини XIX века.

голема ћошка. Таван уистина низак ама пенџери много, врата шарена, и на долап врата шарена и дајма све бело, опрано... У голему собу миндерлаци од орозан и тугле, у другу од даске, напрајени кад и кућа, и по друге собе такој; по њи' душеме и ал-чава дори гори и јестаци таки, ... Па килими у голему пиротски, у друге кипровачки. На пенџер пердета шарена од селемију... По рафови арфови и филџани, а крај њи' стоју дуње дори до Велиг дан!...У кућу тепсије, калајлије, санови, големи мангали...По собе шавдани убави, шарени, големи... На ону пак страну – ту показана према истоку. Стајаше у икностас Св. Богородица и Св. Никола јербо ми татко Светог Николу служеше“ (Димитријевић 1901: 9/10)

Јеленини живописни описи пријемчиви су савременом читаоцу, упркос језику који тек минимално отежава читање наречене приповетке, те он може јасно створити слику онога о чему списатељица говори.

У Ђул–Марикиној прикажњи Ј. Димитријевић говори о несрећној љубави која, иако започета као патријархални договор двеју породица, у Маријиној романтичној души брзо прераста у својеврсну љубавну опсесију Димитријем. Нетипична љубавна сторија започета у патријархалном кључу резултира великим заносом и великим разочарањем.

Свадба као значајан тренутак у животу девојке присутна у Писмима из Ниша јавља се и у Ђул–Марикиниј прикажњи. Разлика је само у чињеници да су у Писмима приказани свадбени обичаји Турака док у Прикажњи Јелена Димитријевић доноси слике српских свадбених обичаја.

Свадба представља највећу прекретницу у девојачком животу. Говоримо ли о Ђул–Марики њена свадба није само преломни тренутак њеног живота већ и тренутак разочарања. „Долази до неочекиваног преокрета: погрешни дарови или

црна сумња у недовољно озбиљан однос према религији (у младожењиној кући наводно, мрсе) постају повод за раскид веридбе.“ (Татаренко 2006: 65-74) Веома незадовољан, Маријин отац бива решен да свадбу која је већ зашла у трећи дан⁵ прекине. Посматран кроз призму фолклорне фантастике прекид свадбе се дешава у самом периоду иницијације. С тим у вези можемо рећи да је свадба најкомплекснији обред иницијације. Од тренутка када девојка бива испрошена па до уласка у младожењин дом (физички или ритуално) она се налази у некој врсти лиминалне зоне, изгубила је претходни статус у својој заједници од које се одваја, а још увек није стекла статус у новој заједници. Девојка таквог положаја подложна је утицају нечастивих сила. Да ли игром судбине или утицајем нечистих сила Марикина срећа се на половини свадбеног ритуала преокренула.

Неретко Јелену Димитријевић пореде са Стеваном Сремцем. Разлог за то почива у чињеници да код оба наведена аутора можемо приметити „изражену слику поетског Ниша, као својеврсни књижевни портрет једног града.“ (Стјеља 2012: 101) Ђул-Марикина прикажња Јелене Димитријевић неодољиво намеће паралелу са Зоном Замфиоровом Стевана Сремца не само по истоветном времену њиховог настанка већ и по различитом третирању ових, једнако квалитетних, дела. Као што знамо, Сремац је једну причу (анегдоту о побегуљи и освети сиромашног али поносног младића) из приштинске средине пренео у Ниш. Јелена Димитријевић написала је аутентичну причу

⁵ Разлог за прекид свадбе може се тражити и у знаковима који се јављају у току појединих свадбених ритуала. Већ приликом мешања теста првог дана види се да нема среће и просперитета међу младенцима јер квасац не нараста тесто.

из нишке стварности. И Зона Замфирова и Ђул-Марикина приказња одликују се аутентичним нишким жаргоном, али док Сремац препричава догађај набијен комиком и задаје му срећан крај, Јелена Димитријевић говори о једном озбиљном догађају из живота жене који је преокренуо њену судбину. (в. Гароња-Радованац 2010: 58) Марикин вереник бива ожењен преко ноћи, и сама Марика је принуђена да се готово преко ноћи уда. Интересантно је да је Марија свесна своје неслободе, она зна да постоје правила која се морају поштовати и у њеном дејствовању нема, осим благог пркоса, неке нарочите побуне.

Оно што је веома интересантно је чињеница да, иако је доживела непријатност и разочарање, главна јунакиња Ђул-Марикине прикежње нема негативан став према патријархалном друштву, напротив, Марика сматра да је време у коме је она провела младост далеко боље од времена у којем сада живи. Стари Ниш и његови адети завукли су јој се у душу. Томе у прилог онајбоље говори приказ одласка у цркву кроз који се истиче својеврсна блискост заједнице:

„Напред к'д идашемо у цркву за тој да си помолимо Бога и Богородицу у Божји ангели... к'да ћемо у цркву спраимо шта ни треба за јутре дан: уготвимо нешто, спраимо ручак... У цркву се крстимо, старке праију метаније, љубимо иконе, молимо си бога како приличе к'д си је човек у Божји крам. Ондаг си примимо нафору, изручамо гу, и па понесемо на никога дом'; а пушти ли се виће црква т'га заредимо по пријатељице, по родови: там' си не чека кафа, па и ракија. Одатле ајт' та дом' на ручак. Такој некад беше.“ (Димитријевић 1907: 26)

У приповеци Мејрем-ханум Ј. Димитријевић се поново враћа оријенту о коме ће радо писати и у делима која нису посвећена Нишу. „Приповетка Мејрем-ханум осветљава врло

узбудљив и уједно мистериозни аспект харемског живота.“ (Стјеља 2012: 119) Мејрем-ханум је модерна жена у оријенталном свету и својеврсни је симбол освешћивања жена чак и у свету који је према жени изразито крут и строг. „Мејрем-ханум! То није од оних затуцаних була, простих, но врло писмена, просвећена, паметна.“ (Димитријевић 1907: 168). Способност, срчаност и пријатна нарав Мејрем-ханум учинили су да она буде веома поштована нишка була и да јој се чак и када иде противно кодексу понашања не замери, а била је кадра заћи у кафану међу мушкарце, у „мушком свету“ поставити се равноправно као свака модерна и еманципована жена. „У кавани и седне, и смакне јашмак с уста па пуши и пије каву с бегом или агом, кога је тражила; у кавани се разговара, договара као мушко. (Димитријевић 1907: 168) Иако слободна у понашању, Мејрем-ханум је веома морална и побожна жена и на тим двема чињеницама почива њен велики углед у друштву. Она је својеврсни пример да жена може бити једнака са мушкарцем а да не укаља свој углед и достојанство.

У причи о Мејрем-ханум Ј. Димитријевић је приказала буле далеко од очију мушкараца у Нишкој Бањи. Јелена приповеда о њиховом дружењу, о џумбусима како су се називале лумперајке жена из харема. Још једном из пера Јелене Димитријевић излази сведочење о веселој природи нишких була коју је већ истакла у роману Писма из Ниша о харемима.

Пре причавајући догађај из Нишке Бање Јелена Димитријевић у њега уноси понешто од фолклорног реализма. Док приповеда о мистериозном шапутању у соби у којој проводи ноћ са Мејрем-ханум, њеним ћеркама и унучићима Јелена се присећа мајкине приче о караконцулама и чупавој деци који за некрштених дана играју коло у глуво доба на раскршћима путева. Сlikом Мејрем-ханум

која у сну говори молитву Јелена Димитријевић нас на тренутак уводи у мистериозни свет. Да би потом пред читаоца изнела једно искрено признање о неупућености у исламску веру и страх од непознатог. Интимне мисли о караконцулама које је Јелена Димитријевић записала у приповеци Мејрем-ханум на мах делују готово комично. (в. Стјеља 2012: 126) Поред описа нишких була и хамама у коме је са њима уживала Ј. Димитријевић је у приповеци Мејрем-ханум покренула једно значајно питање које се тиче једнакости међу људима различите вере. Приповетком Мејрем-ханум, дакле, Јелена Димитријевић проблематизује питање вере и верске толеранције. „Од значаја је и њена опсервација да постоји један Бог и да се духовна и верска приврженост вреднују без обзира да ли је човек припадник једне или друге религије, у овом случају ислама и православног хришћанства.“ (Стјеља 2012: 128)

Пишући о старом Нишу Јелена Димитријевић пише о жени, њеном положају у свету, пише о патријархату чије је рушење нужно како би ступило ново доба које ће жени донети слободу. Међу редовима Јелениних дела наћи ћемо и обичаје, веровања и питања која се тичу религије. Дела Ј. Димитријевић отварају питања за која, ни више од једног века од настанка њених приповедака и романа Писма из Ниша, није пронађено адекватно решење. Ипак, начин на који је за будућа поколења сачувала Ниш и његове житеље сврстава нишки опус Јелениног стваралаштва међу веома значајна књижевна остварења.

